

УДК [94:325.54](477.73)

Борисова Марина Василівна (1983 р. н.). У 2005 році закінчила Первомайський навчально-науковий центр Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. З 2007 року аспірант кафедри історії України МДГУ ім. П. Могили. Тема наукового дослідження: “Формування населення Нижнього Побужжя в X-XVIII ст.”.

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УЛИЧІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Писемні відомості про уличів вкрай обмежені. Щодо археологічних матеріалів, то етнічна приналежність старожитностей Дніпро-Бузького межиріччя також проблематична. У зв'язку з цим, у науковій літературі виник жвавий обмін думками відносно походження цього “загадкового” племені. У статті автор розглядає стан розробки в історіографії даного питання. Виділяються три точки зору відносно етнічної приналежності уличів – слов'янська, тюркська та фракійська. Також подається коротка характеристика кожної з них.

Письменные известия об уличах крайне ограничены. Относительно археологических материалов, то этническая принадлежность древностей Днепро-Бугского междуречья также проблематична. В связи с этим, в научной литературе возник оживленный обмен мнениями в отношении происхождения этого “загадочного” племені. В статье автор рассматривает состояние разработки данного вопроса в историографии. Выделяются три точки зрения относительно этнической принадлежности уличей – славянская, тюркская и фракийская, подается краткая характеристика каждой из них.

Written news about the Ulich are innumerable. As for archeologist materials ethnic identification of ancient things of Dnipro-Bug region has a lot of problems too. With this purpose the Exchange of opinions, concerning the birth of this “enigmatic” tribe appeared in scientific literature. In his article the author dwells upon the historical learning of this problem. Three points of views concerning ethnic belongings of the Ulich are under consideration. They are Slavonic, Turkish and Irakish. Here is a short characteristic each of them.

Уличі, як одне із східнослов'янських племен, й до сьогодні залишаються найменш досліджених з усіх літописних племен, згаданих Нестором у “Повісті минулих літ”, незважаючи на те, що вивченню їх історії присвячена значна кількість наукових розвідок. Але в роботах, як правило, сукупно розглядаються питання походження, територія розселення, час підкорення племені київським князем, переселення та подальша доля уличів. У той же час невизначеним залишається питання їх походження. Мета статті – з'ясувати стан розробки даної проблеми в історіографії.

Російські історики звернули увагу на землі, які колись населяли уличі й тиверці, тільки у XVIII ст., коли ця територія поступово увійшла до зони південної колонізації Російської імперії.

У зв'язку з відсутністю виразних археологічних свідчень, дослідники мали у своєму розпорядженні тільки лаконічні повідомлення літописів та уривчасті відомості іноземних джерел. Відсутність точної інформації про племена уличів і тиверців призвела до того, що в історичній літературі вони зазвичай супроводжувались епітетом “загадкові”. Так, академік А. Шльоцер вважав усі літописні свідчення про уличів і тиверців опискою літописця і вважав, що з'ясувати, хто ж вони такі, просто неможливо. Далі він, не відділивши в літописному тексті прийменник “с” від іменника “уличі”, вимислив міфічне плем'я “суличів”, які нібито проживали на річці Сула. На пошуки неіснуючих суличів було витрачено кілька десятиліть, аж поки у другій половині XIX століття це непорозуміння не було спростоване [1].

Отже, слов'янська приналежність уличів вперше була запропонована у XIX ст. Як правило, свої думки історики висловлювали у загальних працях, при цьому мали свій погляд на проблеми історії Причорномор'я.

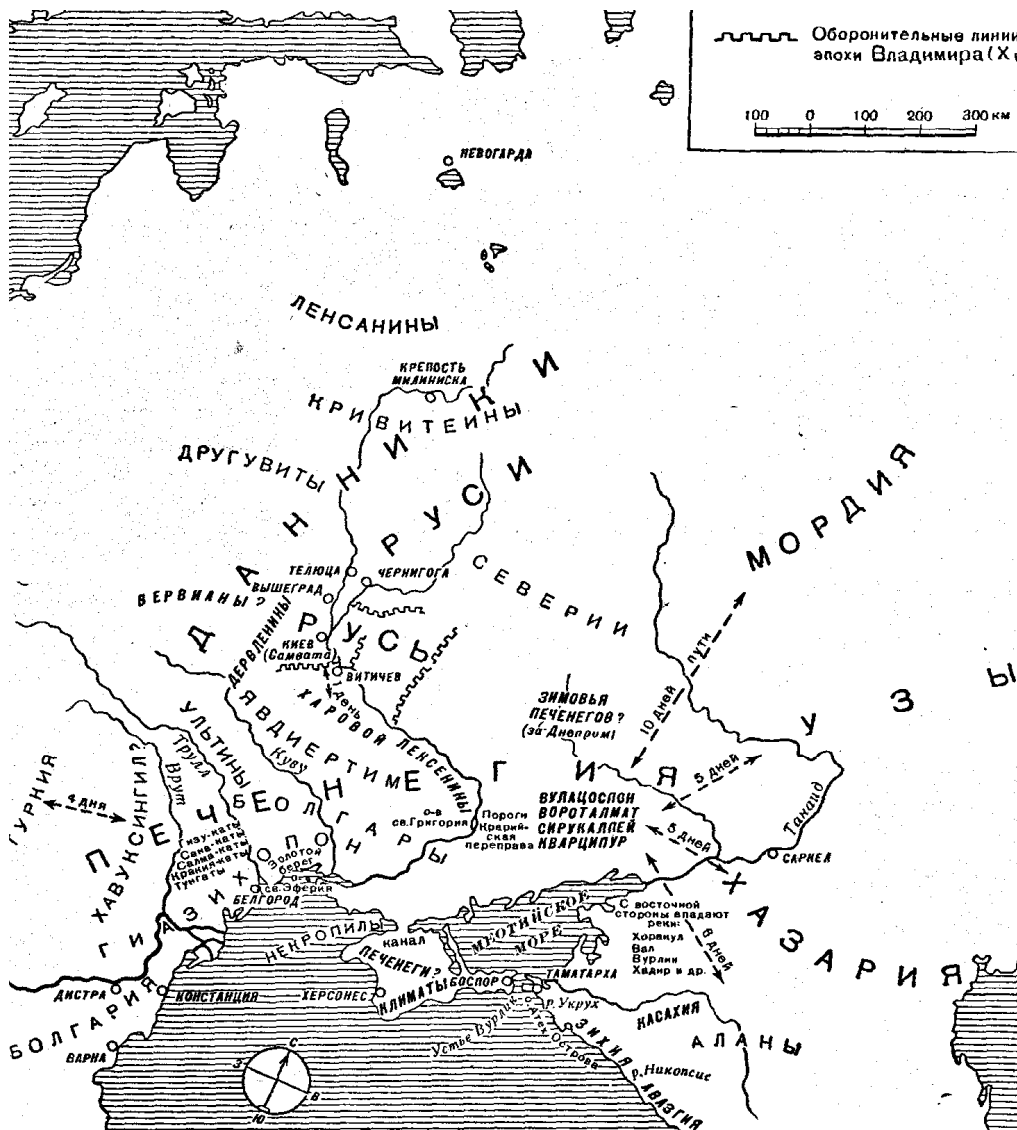
Першим проблеми походження уличів торкнувся В.Н. Татищев. У примітках він вказував, що "лутичи народ славянский" [2]. М.М. Карамзін, С.М. Соловйов, П.К. Брун, П.М. Батюшков, М.П. Барсов і О.О. Шахматов припускали, що уличі були нащадками слов'ян-антів [3]. Хоча думки дослідників розходилися з приводу того, чи всі літописні племена можна вважати нащадками антів. Так, на думку О.О. Шахматова, всі східнослов'янські племена ПМЛ виникли в результаті розпаду антської єдності [4]. Натомість, І.І. Срезневський, Л. Нідерле та О.А. Спіцин були переконані, що нащадками антів були тільки уличі і тиверці [5]. З російськими погоджувались й українські історики, такі, як П.В. Голубовський, М. Молчановський, М.С. Грушевський, Д.І. Багалій та ін. [6].

Важливу роль у дослідженнях, що стосуються літописних уличів, має пошук інформації про них в іноземних джерелах. Найбільший внесок у розробку цього питання зробив П.І. Шафарик.

Він першим ототожнив уличів "ПМЛ" з ультинами Костянтина Багрянородного й унлізами Баварського аноніма. Його погляд прийняла більшість минулих і сучасних дослідників.

Зі встановленням радянської влади питання стосовно історії уличів не розроблялося. Інтерес істориків до даного племені знову зріс тільки в кінці 30-х років. У питанні походження уличів радянські історики наслідували своїх попередників. М.С. Державін, М.М. Тихомиров, А.М. Насонов, Б.Д. Греков та В.В. Мавродін вважали, що уличі і тиверці є нащадками антів [7].

Але на середину XX ст. залишалися археологічно невизначеними старожитності уличів та межі їх розселення. Для розкриття таємниці "загадкового" племені необхідні були відкриття та дослідження пам'яток їх матеріальної культури. Після завершення Другої світової війни на території України та Молдови проводилися масштабні археологічні роботи. Нагромадження археологічного матеріалу дало змогу дослідникам розширити матерельну базу для більш повного відтворення історії літописних племен. У багатьох археологічних працях радянського часу зроблені спроби співвіднести літописні племена з певними групами археологічних пам'яток.

Не сумніваючись у слов'янському походженні літописних уличів, дослідники не мали єдності відносно питання, які археологічні пам'ятки залишило по собі це плем'я, та кого варто вважати їх предками.

Перш за все варто звернути увагу на роботу Б.О. Рибаківа під назвою "Уличі", опубліковану у 1950 році. У ній автор вперше спробував у хронологічній послідовності відтворити історію літописних уличів і зв'язати їх з конкретними археологічними пам'ятками. Їх предками Рибаків вважав плем'я уругундів (III ст. н.е.), про яке є повідомлення у Зосімі. У свою чергу, предками уругундів Рибаків називав плем'я угрів, згадуваних Страбоном. Далі він писав, що "у першій половині I тис. н.е. з предками уличів-угрів можна пов'язувати поля поховань у Дніпровській Луці". Для прикладу він наводив ряд могильників, відкритих на правобережжі Дніпра (Привільне, Федорівка, Новоолександрівка), а також могильники в пониззі Дніпра (Миколаївка, Бізюків монастир та ін.). Він зазначав, що ці могильники пізнього черняхівського типу свідчать про заселення даного району слов'янами в III-V ст.

Уличам VIII ст. він приписував знайдені в районі Дніпровської Луки дружинно-кінні комплекси та трупоспалення. До них він відносив Воскресенський комплекс на території м. Запоріжжя та Перещепинський скарб на Полтавщині. При цьому відзначав, що в них немає нічого такого, що дозволило б бачити в них специфічні уличські риси. Натомість Б.О. Рибаків наголошував, що географічне співпадіння в Дніпровій Луці поселень скіфів-землеробів, землеробів-антів і дружинників VIII ст. свідчить про наявність тут безперервного існування осілого землеробського населення [8].

Далі Рибаків припускав, що племінна назва уличів вимовлялася як "улучани". "Улучани були численні, жили по Дніпру, доходячи на заході до Південного Бугу, а на півдні – навіть до моря... Печенізьке нашествя повинне було відсунути улучан до півночі". У 930-х роках київські князі вели запеклу боротьбу з уличами. Після того як було завойоване їх місто Пересічень, уличі покинули Подніпров'я і переселилися у межиріччя Бугу та Дністра [9].

У радянський час історики в цілому підтримували концепцію Б.О. Рибаківа, яка дозволяла якось погоджувати суперечливі відомості літописів про розміщення племен (тиверцям почали приписувати старожитності в Подністров'ї, а уличам – на Дніпрі і Південному Бугу). Але окремі положення даної концепції викликали сумнів або заперечувалися у інших дослідників.

Так, археолог Д.Т. Березовець крипично поставився до думки Б.О. Рибаківа, що найбільш ранніми пам'ятками уличів можна вважати поселення і могильники черняхівської культури, відомі в районі порожистої частини Дніпра. Він вважав уличькими старожитності пеньківської культури, які за своїм характером є чужими черняхівській культурі [10].

Вирішуючи питання, які категорії старожитностей варто визначати як уличькі, Д.Т. Березовець вказував, що пам'ятки уличів мають носити яскраво виражений осілий землеробський характер. Крім того, матеріальна культура цього племені не має різко відрізнятися від матеріальної культури сусідніх слов'янських племен, а відрізнятися ці культури можуть тільки окремими, чисто етнографічними особливостями. І, нарешті, "уличькі пам'ятки повинні хронологічно належати до часу реального існування цього племені – VII, а можливо і VI-X ст. н.е.", зазначав дослідник [11].

У 1955 році були відкриті поселення біля с. Пеньківка в урочищах Макарів острів, Луг I, Луг II, Луг III і Молочарня. Всі вони знаходилися у Потясминні. Група аналогічних пам'яток була відкрита розвідками Є.В. Максимова вище за течією в районі с. Андрусівки. Біля с. Стецівки схожі поселення вивчалися Є.Ф. Покровською та В.П. Петровим. На Південному Бугу П.І. Хавлюком були досліджені поселення біля сіл Шуровці, Кисляк, Губник Гайсинського району, Скибинці Тростянецького району, Семенки, Самчинці Брацлавського району Вінницької області. Відомі пеньківські старожитності й на Лівобережжі, біля с. Домантово Золотоношинського району Черкаської області, біля с. Ігреня навпроти м. Дніпропетровська та інші (Див. карту).

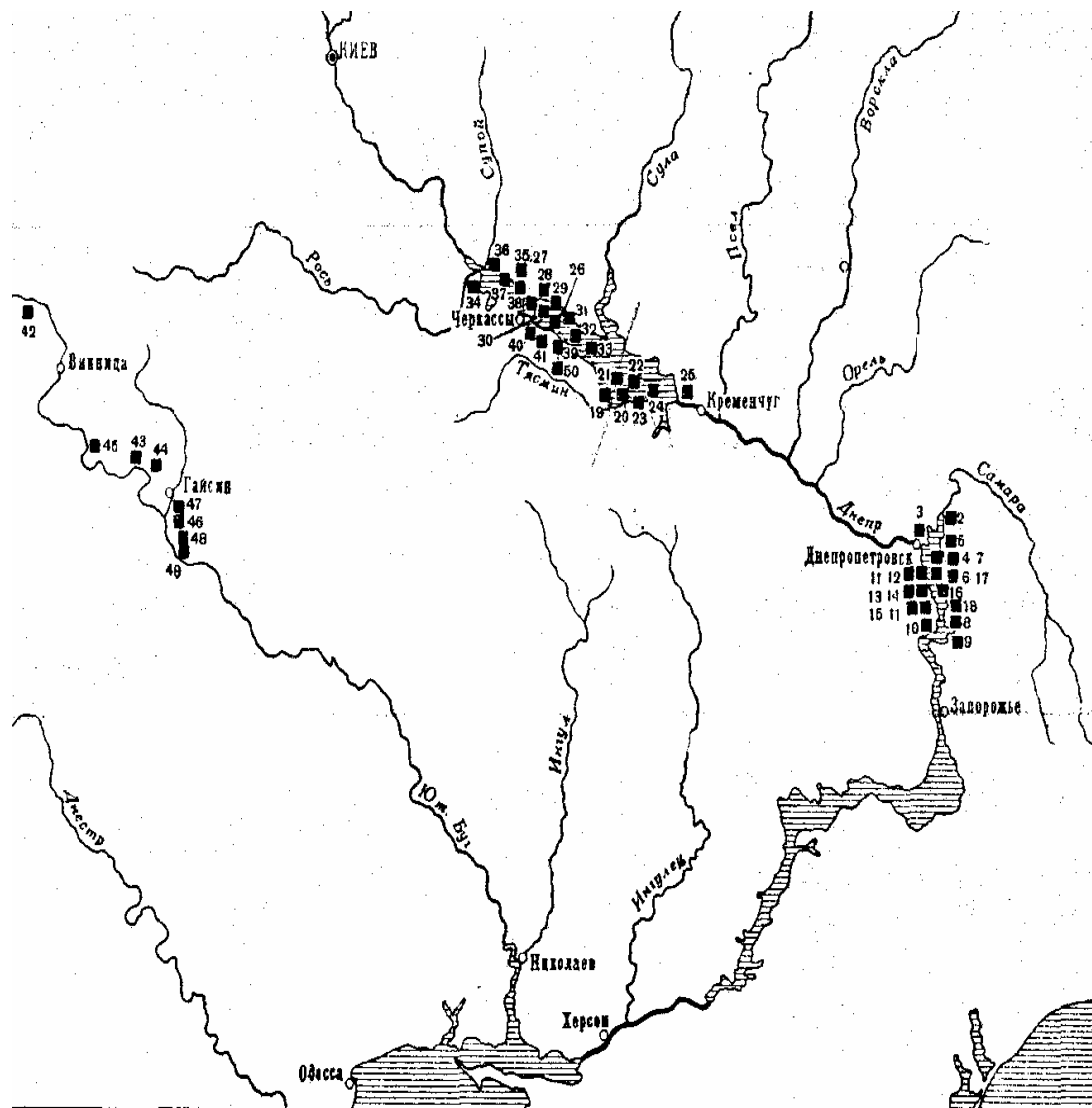
Всі поселення розміщувалися в пониззях річок, там де ґрунт був найбільш придатний для землеробства. Склалися вони з жител-напівземлянок з піччю-кам'янкою в одному з кутів помешкання і мали майже ідентичний керамічний комплекс. Посуд їх був як ліпний, так і гончарний. До складу тіста входили домішки піску або шамоту, іноді дресви. Провідна форма кераміки – біконічні горщики, хоча зустрічалися й горщики, що мали баночну форму. Ліпна кераміка в основному неорнаментована, а гончарна, як правило, прикрашена лінійним або хвилястим орнаментом. Орнаментальні мотиви – прямі або хвилясті лінії у верхній частині посуду, а також наліпний валик під відігнутими вінцями та пальцеві заціпи. Орнамент виконаний неохайно загостреною паличкою.

Пеньківські поселення відрізнялися малою щільністю заселення. Одночасно існувало не більше 5-6 осель. Житло було недовговічним. Період існування кожного помешкання без ремонту не міг перевищувати 15-20 років. Життя кожного з поселень продовжувалося 100-120 років.

Але ж які старожитності передували пеньківським? На думку Рибаківа, як зазначалося вище, це були пам'ятки черняхівської культури. Натомість П.М. Третьяков повністю заперечував зв'язок пеньківських поселень з черняхівською культурою, від якої, на його думку, не залишилося ніяких пережитків [12]. Він зближував пам'ятки пеньківського типу з пам'ятками Верхнього Подніпров'я. Основним аргументом для цього служило поширення реберчастої кераміки в північних та південних областях, а також розташування поселень у низьких місцях,

характер помешкань та поховального обряду. Через їх схожість він дійшов висновку, що тясминські, надпорозькі й верхньобузькі поселення могли мати лише верхньодніпровське походження і склалися на основі пізньозарубенецької культури Подніпров'я [13]. З ним був згоден і П.І. Хавлюк, який зазначав, що зарубинецька культура в північних областях переросла у ранньослов'янську, "очевидно, слов'янські племена

прийшли на Південний Буг після ліквідації гунами основних районів черняхівської осілости" [14]. Компромісну позицію з цього приводу зайняв В.І. Таланін. Він вважає, що пеньківська культура формувалася як на базі слов'янської традиції зарубинецьких племен (слов'янство якої не береться під сумнів), так і на основі залишків черняхівського населення.

Карта, складена Д.Т. Березовцем Д.Т.
Схема розташування пам'яток першої чверті I тис. н.е. с. 190:

<p>1 – с. Дніпровськ (б. Ямбург) Дніпропетровського р-ну;
2-7 – с. Ігрень Дніпропетровського р-ну;
8 – с. Олексіївна Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.;
9 – с. Дуброва Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.;
10-11 – с. Звонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.;
12-15 – с. Волоське Дніпропетровського р-ну;
16-17 – с. Василівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.;
18 – хут. Запорожець Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.;
19 – Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.;
20-21 – В. Андрусівка Новогеоргієвського р-ну Кіровоградської обл.;
22 – с. Пеньківка Новогеоргієвського р-ну Кіровоградської обл. урочище Макарів острів;
23 – Пеньківка, урочище Молочарня;
24 – Пеньківка, Луг I і Луг II;
25 – Рудуцківка Гадяцького р-ну Полтавської обл.;
26 – Самовиця Іраклієвського р-ну Черкаської обл.;
27 – Котлов Іраклієвського р-ну; 28 – Іраклієв Черкаської обл.;
29 – с. Мойсинці Іраклієвського р-ну;
30 – с. Мельники Іраклієвського р-ну;
31 – Васютинці Іраклієвського р-ну;</p> | <p>32 – Крутьки II Іраклієвського р-ну;
33 – Крутьки I Іраклієвського р-ну;
34 – хут. Хрещатик Черкаського р-ну;
35 – Коробовка Золотоношинського р-ну;
36 – Домантово I Золотоношинського р-ну Черкаської обл.;
37 – Домантово II Золотоношинського р-ну;
38 – Домантово III Золотоношинського р-ну;
39 – Ломовате Черкаського р-ну;
40 – Лозовик Черкаського р-ну;
41 – Лозовик II Черкаського р-ну;
42 – Мандрики Хмельницького району Вінницької обл.;
43 – Семенки Брацлавського р-ну Вінницької обл.;
44 – Самчинці – Брацлавського р-ну;
45 – Соколиць Немирівського р-ну Вінницької обл.;
46 – Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.;
47 – Шуровці Гайсинського р-ну;
48 – с. Кисляк Гайсинського р-ну;
49 – с. Лоджин Тростянецького р-ну Вінницької обл.;
50 – с. Суботин Чигиринського р-ну Черкаської обл.</p> |
|---|---|

Всі поселення розмішувалися в пониззях річок, там де ґрунт був найбільш придатний для землеробства. Склалися вони з жител-напівземлянок з піччю-кам'яною в одному з кутів помешкання і мали майже ідентичний керамічний комплекс. Посуд їх був як ліпний, так і гончарний. До складу тіста входили домішки піску або шамоту, іноді дресви. Провідна форма кераміки – біконічні горщики, хоча зустрічалися й горщики, що мали баночну форму. Ліпна кераміка в основному неорнаментована, а гончарна, як правило, прикрашена лінійним або хвилястим орнаментом. Орнаментальні мотиви – прямі або хвилясті лінії у верхній частині посуду, а також наліпний валик під відігнутими вінцями та пальцеві защіпи. Орнамент виконаний неохайно заостреною паличкою.

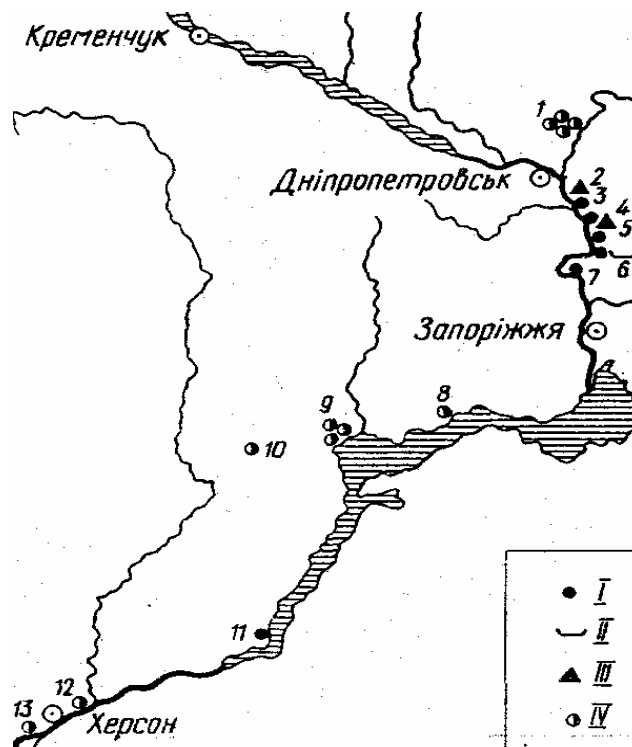
Пеньківські поселення відрізнялися малою щільністю заселення. Одночасно існувало не більше 5-6 осель. Житло було недовговічним. Період існування кожного помешкання без ремонту не міг перевищувати 15-20 років. Життя кожного з поселень продовжувалося 100-120 років.

Але ж які старожитності передували пеньківським? На думку Рибаківа, як зазначалося вище, це були пам'ятки черняхівської культури. Натомість П.М. Третьяков повністю заперечував зв'язок пеньківських поселень з черняхівською культурою, від якої, на його думку, не залишилося ніяких пережитків [12]. Він зближував пам'ятки пеньківського типу з пам'ятками Верхнього Подніпров'я. Основним аргументом для цього служило поширення реберчастої кераміки в північних та південних областях, а також розташування поселень у низьких місцях, характер помешкань та поховального обряду. Через їх схожість він дійшов висновку, що тясминські, надпорозькі й верхньобузькі поселення могли мати лише верхньодніпровське походження і склалися на основі пізньозарубенецької культури Подніпров'я [13].

З ним був згоден і П.І. Хавлюк, який зазначав, що зарубинецька культура в північних областях переросла у ранньослов'янську, "очевидно, слов'янські племена прийшли на Південний Буг після ліквідації гунами основних районів черняхівської осілости" [14]. Компромісну позицію з цього приводу зайняв В.І. Таланін. Він вважає, що пеньківська культура формувалася як на базі слов'янської традиції зарубинецьких племен (слов'янство якої не береться під сумнів), так і на основі залишків черняхівського населення.

Але на думку більшості дослідників пеньківську культуру залишили по собі не уличі, а їх предки – анти. Уличі ж в свою чергу були одними з носіїв культури Луки-Райковецької. Наприкінці 1940-х років українськими археологами були відкриті пам'ятки культури Луки-Райковецької, датовані кінцем VII-IX ст. Вони цілком відповідали розміщенню усієї південно-західної групи слов'янських племен – полян, древлян, дулібів, а також уличів і тиверців. Спільність матеріальної культури цих племен виражалася в топографічному розташуванні поселень, типі житла, кераміці. Хоча й вирізняються локальні форми посуду, але техніка виготовлення, склад тіста та орнаментация майже скрізь однакові. Основні елементи слов'янської культури типу Луки-Райковецької добре відомі на території Румунії (поселення Морешти, Чіпеу, могильники Нушфалеу, Сомешень), Болгарії (с. Попина, Джеджові лозя, Дренчето, та Стареца Сілістрійського району), Молдови (Денешти, Тирешть, Сучава), та Словаччини (могильник Девинська Нова Вес) [15].

Погодившись, що старожитностями уличів є частина пам'яток культури Лука-Райковецька, історики знову розходяться з приводу того, на основі яких старожитностей сформувалася дана культура – пеньківських чи корчацьких.

В.В. Седов вважав, що пам'ятки VI-IX ст. (поселення та могильники), розкопані Д.Т. Березовцем, належать до старожитностей празько-пеньківського типу і наступних за ними старожитностей типу Луки-Райковецької, поширених на території від Нижнього Дунаю до Дніпра. Але автор зазначав, що нічого специфічного в подніпровській частині ареалу цих пам'яток немає. Він також висловив сподівання, що в майбутньому, при умові нагромадження матеріалів з розкопок, вдасться підмітити особливості матеріальної культури тієї частини антського ареалу, де в IX – на початку X ст. проживали уличі [16].

Також і А.Т. Сміленко, досліджуючи історію слов'ян у Степовому Подніпров'ї, вказувала на наявність у кераміці IX-XI ст. аналогій слов'янської

кераміки VII-VIII ст., зокрема пеньківської, що дало змогу припускати її місцеве походження. Розглядаючи поселення в гирлі балки Яцева (дніпровське Надпоріжжя) та біля с. Зміївка на Нижньому Дніпрі, що датуються IX-XI ст., вона знаходить генетичний зв'язок з більш ранньою групою пеньківських пам'яток Потяєминня. Цей зв'язок простежується не тільки в кераміці (горщики зі слабо округлими стінками та відігнутими вінцями й горщики з високими округлими плічками і злегка нахиленими назвнї вінцями, суцільно орнаментованими горизонтальними або хвилястими лініями (див. малюнок), а й у поховальному обряді (урановий із спаленням на стороні), однаковому типі жител (напівземлянки з печами з каменю та глини).

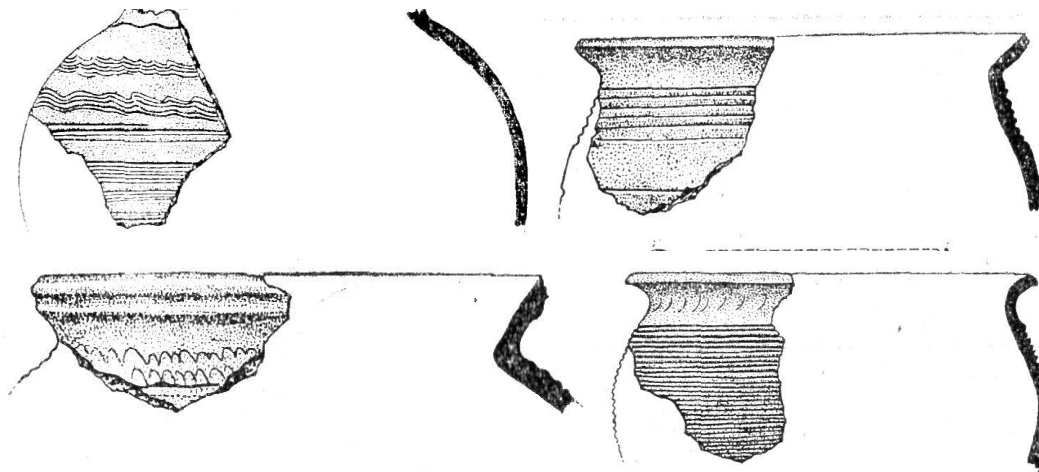

Тому вона робить висновок, що “населення Степового Подніпров'я в цей період складалося з потомків пеньківських племен, серед яких оселилась частина алано-болгарських племен, які з часом були асимільовані слов'янами. Отже, населенням Степового Подніпров'я в IX-XI ст. була південна частина племен уличів” [17]. Її думку поділяє й А.А. Козловський, який вважає що пам'ятки Південного Подніпров'я IX-XI ст. генетично пов'язані з пеньківською культурою. Імовірно, це була південна частина уличів [18].

Із сучасних дослідників, В.І. Таланін, вважає, що саме на основі пеньківської культури сформувались групи пам'яток, ототожнюваних з літописними полянами, сіверянами та уличами і погоджується з тими дослідниками, які вважали антів носіями пеньківської культури [19].

В історіографії також існує точка зору, що пам'ятки уличів сформувались на базі пеньківської

культури, але при значному впливі корчацького елементу. З цього приводу П.І. Хавлюк, писав, що на прибузьких поселеннях VIII-IX ст. значне місце посідали знахідки зразків посуду корчацького типу (горщики подовженої форми), прикрашеного прямими та хвилястими лініями та ямками від відгисків пальців. Вони є свідченням того, що на даному етапі культурного розвитку населення Південного Побужжя важливе місце займав етнічний елемент північних територій, під впливом якого розвиток слов'ян VI-VII ст. набув нового вигляду й отримали подальший розвиток ті елементи, які безпосередньо присутні в культурі Київської Русі. Отже, дослідник дійшов висновку, що в Південному Побужжі в кінці VII-VIII ст. і частково на початку IX ст., для слов'янської культури, в основі своїй антській, характерне переважання поліського етнічного елементу корчацького типу, що помітно в кераміці й особливостях житла. [20]

Кераміка з Юрковецького городища

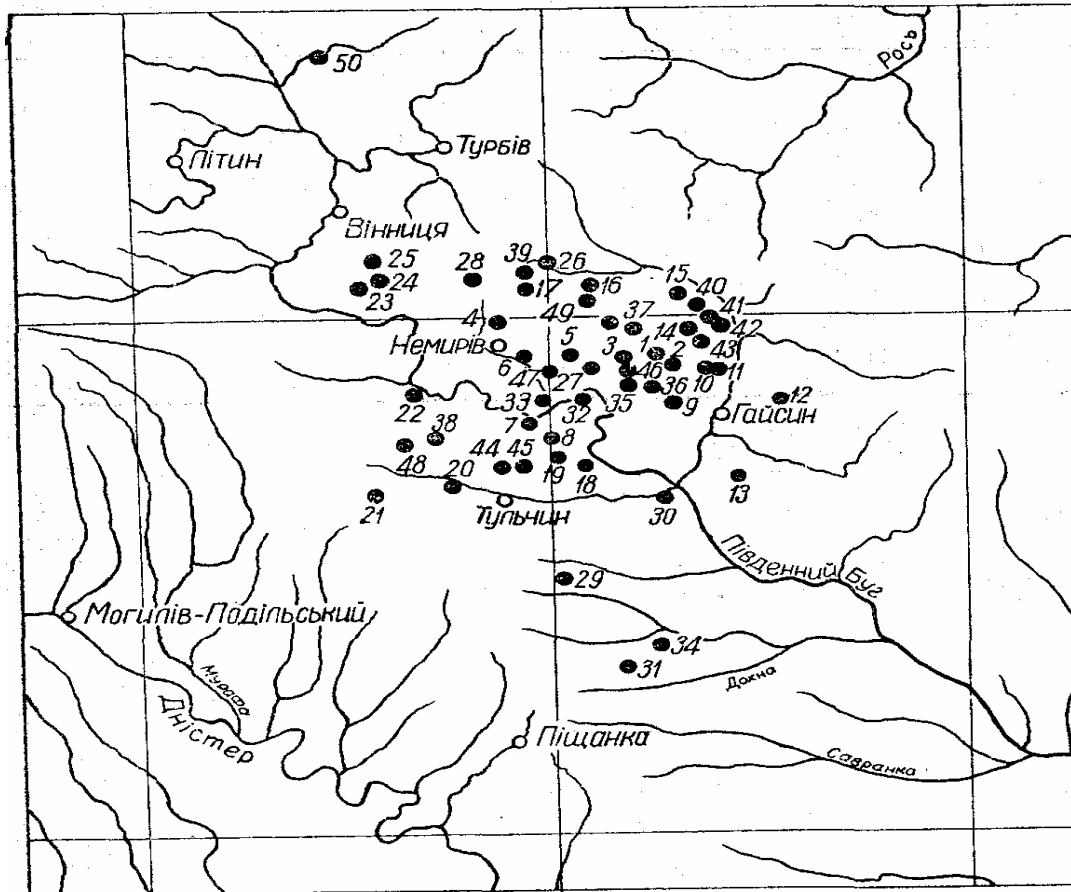
П.І. Хавлюк на основі археологічного матеріалу з Південного Побужжя спробував прослідкувати безперервність розвитку матеріальної культури слов'ян від раннього середньовіччя до культури Київської Русі. Ця наступність простежувалась від ранніх поселень типу Шуровець, Семенок, Скибінець V-VI ст. до Самчинецького поселення, що є проміжною ланкою, що зв'язує ранні поселення з пам'ятками типу Лука-Райковецької, які виявлені поблизу с. Коржівки Брацлавського району, Кошаринцях Тульчинського району і Маньковки Бершадського району Вінницької області. Пізніше на цій території виникають значні за розмірами селища та городища. Спираючись на повідомлення літопису та археологічні знахідки, він вважав, що городища були побудовані плем'ям уличів.

П.І. Хавлюк досліджував такі городища, зокрема Юрковецьке та Червоне Немирівського району (див. карту). У культурному шарі ним було виявлено гончарну кераміку, орнаментовану хвилястими та

горизонтальними лініями, розміщеними під сильно відігнутими вінцями (див. малюнок).

Поблизу городищ знаходилися поселення з житлами напівземлянками, у яких кам'яні печі були складені з граніту. Дослідник також зазначав, що городища слов'ян у Південному Побужжі виникли пізніше ніж на Лівобережжі Дніпра, тобто вже після переселення уличів на ці землі з Подніпров'я [21].

З ним погоджувався В.В. Седов, на думку якого, у кінці IX – на початку X ст. значна частина придніпровських уличів під натиском печенігів відступила в лісостепові області басейну Південного Бугу. До їх переселення на означеній території проживали залишки антів, що частково змішалися з носіями празько-корчацької кераміки. Він не сумнівався в їх слов'янській приналежності. Уличі, які переселилися з Дніпра, швидко змішалися з місцевими слов'янами і утворили древньоруську культуру, відому за розкопками укріплених та неукріплених городищ, проведених П.І. Хавлюком на Південному Бугу [22].

Мапа, складена П.І. Хавлюком.

Схема розташування древньоруських городищ на Південному Бугу.

Мисові городища: *Немирівський р-н:* 1 – Юрківці; 2 – Джуриці; 3 – Лоївці; 4 – Немирів; 5 – Телегівка; 6 – Селевинці; 7 – Брацлав; 8 – Скрицьке; *Гайсинський р-н:* 9 – Мітлинці; 10 – Бондури I; 11 – Бондури II; 12 – Михайлівка; 13 – Жерденівка; 14 – Копіївка; 15 – Василівка; 16 – Борисівка; 17 – Жорниці; *Тульчинський р-н:* 18 – Маньківка; 19 – Михайлівна; 20 – Мазурівка; 21 – Тиманівка; 22 – Печора; *Вінницький р-н:* 23 – Вороновиця I; 24 – Вороновиця II; 25 – Комарів; *Липовицький р-н:* 26 – Війтівці;

Мисові городища без валу: *Немирівський р-н:* 27 – Червоне; 28 – Дубовець; *Крижопільський р-н:* 29 – Кучине; *Тростянецький р-н:* 30 – Ладжин; *Чечельницький р-н:* 31 – Бондурівка;

Городища мисового типу із складним планом: *Тростянецький р-н:* 32 – Самчинці; 33 – Коржівка; 34 – Стара Ободівка;

Городища правильної геометричної форми (круглі): *Немирівський р-н:* 35 – Слобідка; 36 – Гута; 37 – Ометинці; 38 – Марково I; *Іллінецький р-н:* 39 – Жорнище; 40 – Пархомівна; 41 – Дашів I; 42 – Дашів II; 43 – Копіївка II; *Тульчинський р-н:* 44 – Тарасівка I; 45 – Тарасівка II.

Окремо варто сказати про думку, згідно з якою в основу культури Лука-Райковецька лягли старожитності празько-корчацького типу.

У 1998 році був опублікований III том серії “Україна крізь віки”, присвячений давнім слов’янам. Його автор В.Д. Баран, характеризуючи культуру Луки-Райковецької, зазначав, що вона вкладається у хронологічні рамки кінця VII – початку X ст. і займає все Правобережжя. Він відстоює думку, що прогресуючи в етнокультурному відношенні, празько-корчацька культура, яка сформувалася у Північному Прикарпатті, де за Йорданом жили склавини, поступово набирає нового етнографічного забарвлення й переростає в райковецьку культуру, займаючи все межиріччя Дніпра й Вісли.

Далі він пише “якщо виходити з того, що одна археологічна культура (у нашому випадку райковецька) відображає певне етноплемінне об’єднання, то в дулібо-волинський племінний союз, за логікою речей, слід включити ще уличів, тиверців і хорватів” [23].

З ним погоджуються Н. Тельнов та Р.І. Рабинович. Плем’я уличів, на їх думку, проживало на території поширення старожитностей культури Лука-Райковецька, яка є вихідною з празько-корчацької культури, безперечно слов’янської [24].

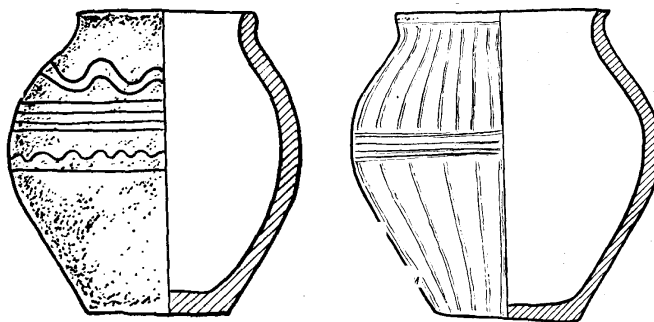
Але, окрім вже вищезазначених, існують й інші погляди дослідників, які є оригінальними й вартими уваги. Ще в XIX і на початку XX ст. цікаві думки висловлювали Д.І. Іловайський та А.М. Веселовський.

Так, Д.І. Іловайський писав: “Зближуючи різні відомості, приходимо до того висновку, що самі південні слов’янські племена, про які говорить наш початковий літопис, що сиділи по Дністру і Дунаю до самого моря, Улучі й Тиверці, були саме

племена болгарські”. Цікаво й те, що він вважав їх не тюркськими, а слов’янськими болгарськими племенами [25].

А.М. Веселовський вважав предками уличів і тиверців германців і кельтів [26]. Зокрема він наводив назву ангіскірів-угличів, одного з германських племен, яке до II ст. до н.е. мешкало на правобережжі Вісли, а потім перемістилося на Південь Русі. У тиверцях він вбачав кельтів теурісків, які етимологічно відповідали тиверцям і мешкали за угличами по Дністру [27].

З іншою точкою зору виступив М.І. Артамонов. Він вважав, що пеньківська кераміка не має продовження у більш пізній час. Вона змінилася культурою типу Луки-Райковецької, яка є вихідною від празько-корчацької групи. Тому М.І. Артамонов поставив під сумнів слов’янську атрибуцію пеньківської культури. Натомість він вважав, що пам’ятки типу Пеньківки залишила за собою одна з болгарських племінних груп – кутригури. Свою думку він підтверджував археологічними знахідками, виявленими на Пастирському поселенні біля р. Сухий Ташлик в басейні Тясмину. У поселенні була знайдена кераміка празько-пеньківського типу, але основну масу керамічного матеріалу склав гончарний посуд, представлений опуклобкими, іноді майже кулеподібними горщиками, виготовленими з сірої глини, іноді з домішками піску. Горщики орнаментувались прямими або хвилястими лініями і вертикальними пролощеними смужками (див. малюнок). Аналогічна кераміка була знайдена й у інших поселеннях (Луг I, Макарів Острів, Селіште, Ханська). Зазвичай вона складала невеликий відсоток керамічного матеріалу [28].

Кераміка з Пастирського городища

Погляди М.І. Артамонова було піддано гострій критиці П.М. Третьяковим. Обстоюючи слов’янську належність пеньківської культури, він довів необґрунтованість спроби об’єднати в одну етнокультурну спільність археологічні матеріали Пеньківки та Пастирського, і проголошення кутригурів їх творцями [29].

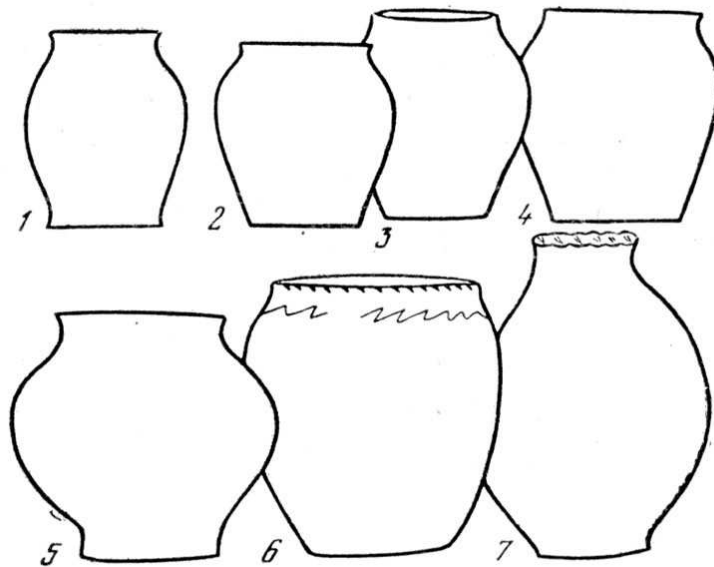
З критикою поглядів М.І. Артамонова виступив також й інший відомий дослідник В.В. Седов. “Пастирську кераміку не можна вважати етнічною ознакою. Неможливо погодитися з М.І. Артамоновим, який вважав, що пам’ятки типу Пеньківки, на яких знайдена пастирська кераміка, залишені кутригурами” [30].

З сучасних дослідників І.А. Баранов та В.В. Майко ставлять питання про кочівницький характер пеньківських комплексів, наголошуючи на природно-неслов’янському характері пастирсько-пеньківської культури, носіями якої були болгарі-оногури. Вони ведуть мову про існування пізнього (друга половина VII ст.) етапу в розвитку пеньківської культури. Характерною його ознакою, на їх думку, є відсутність біконічної форми посуду. Провідними визнаються округлобкі приземкуваті горщики з відігнутими вінцями. Дослідники пов’язують пеньківські старожитності з пам’ятками синхронних кочівницьких поховань Криму, Причорномор’я та Приазов’я, у яких іноді трапляється округлобкий

посуд. На підставі цього вони об'єднують пенківські і салтово-маяцькі пам'ятки в один оногурський етнокультурний ареал. З різкою критикою такої інтерпретації пенківських старожитностей виступив О.М. Приходнюк. Він зазначав, що, по-перше, протягом всього часу існування пенківської культури (навіть на найпізніших пам'ятках, наприклад сахнівських) посуд біконічної форми складав не менше чверті від загальної кількості посуду; по-друге, верхньою межею існування пенківської культури прийнято вважати VI – початок VII ст., тож бути синхронними з салтово-маяцькими пам'ятками, які датуються другою половиною VII-VIII ст., пенківські старожитності ніяк не можуть; по-третє, пенківський посуд виготовлявся з досить щільного тіста, у якому багато домішок піску й шамоту, а посуд з кочівницьких поховань виготовлявся з сірої рихлої глини. Таким чином,

зазначав О.М. Приходнюк, коло замкнулося, і дослідники прийшли туди, звідки виходив ще І.М. Артамонов [31].

Окремо варто виділити висновки, до яких прийшла І.П. Русанова. Погоджуючись з Д.Т. Березовцем, П.І. Хавлюком і П.М. Третьяковим, вона вважала, що лише незначна частина населення черняхівської культури взяла участь у формуванні культури типу Пенківки. Далі вона зазначала, що на пенківських пам'ятках з'являється кераміка типу Луки-Райковецької, яка витісняє пенківську. На її думку, культура Луки-Райковецької типологічно не пов'язана з пенківським посудом, а має генетичні корені в кераміці типу Корчак [32]. Крім того, дослідниця вважала, що людність пенківської культури була антського, але неслов'янського, а іранського походження. Вона робить такий висновок на основі аналізу горщиків з пенківських поселень [33].

Русанова І.П. Славянские древности VI-VII вв.
Мал. 33. Горщики 2-7

Цим вона викликала різку критику з боку О.М. Приходнюка. Він зазначав, що посуд на малюнку відображено невірно, а ті горщики, якими оперує дослідниця, не належать пенківській культурі. Зокрема, горщик з Луг II не мав нижньої частини (4), а в реконструйованому вигляді він набув празьких обрисів. Горщик із Балки Яцевої (6) знайдено не в пенківській, а більш пізній будівлі, керамічний набір якої типовий для салтівських старожитностей. Ще дві ліплені від руки посудини, які знайдено разом з кремаціями в Дмитрівці, не лише мають чисельні аналогії серед салтівської кераміки, але знайдено їх було на території могильника салтівської культури (5,7) [34].

Варто уваги видається й точка зору Т.І. Сапельняк. Дослідниця, аналізуючи писемні, археологічні та лінгвістичні дані, прийшла до висновку, що уличі походять від племені ультинзурів, відомих у тюрксько-гунському середовищі ще з V ст. н.е. Вони разом з гунами Аттіли вирушили

до Західної Європи. Після його смерті ультинзури разом з сином Аттіли Данциком повернулися в середнє Подунав'я. Але після поразки Данцика від готів, союзні гунам ультинзури розділилися. Одна їх частина перейшла у межиріччя Вісли та Одери, інша опинилася у Північному Причорномор'ї. До IX ст. вони були вже значно слов'янізовані. Це означає, що етнічне походження уличів було первісно не слов'янським, а тюркським. Уличі були родинні протоболгарам. У результаті асиміляції їх зі слов'янами у Карпато-Причорноморських землях в літописний період уличі можуть вважатися вже слов'янським етносом. [35]

У зв'язку з тим, що давню історію Подністров'я, не менш активно ніж українці, досліджували історики сусідніх держав, доцільно звернутися до результатів вивчення порушеної проблеми представниками молдавської і румунської історіографії.

Румунські історики в працях з історії Молдови майже не згадують про уличів і тиверців в

Подністров'ї. При цьому ними не береться під сумнів романська етнічна приналежність цих племен. З 1918 по 1940 р. Бессарабія входила до складу Румунії. Можливо тому посилення інтересу до Подністров'я в румунській історичній науці припадає саме на 1920-30 рр., коли румунські історики долучилися до "історичних прав" Румунії на цю територію [36].

Після Другої світової війни присутність слов'ян у регіоні починає визнаватися, але з середини 1960-х рр. знову ігнорується.

У статті румунського дослідника А. Болдура "Загадка уличей-тиверцев", висловлюється думка про фракійське походження народу. Зокрема, це було одне дако-романське плем'я, що змінило початкове ім'я уличів на тиверці й входило до складу Київської Русі [37].

Окремі молдавські історики в цій ситуації намагаються зайняти компромісну позицію. Так, І.Г. Хинку відносить уличів до східнослов'янського населення, тиверців же вважає змішаним слов'яно-волоським етносом, при чому волоський (дако-романський) елемент був домінуючим. У тому, що уличі й тиверці є нащадками антів та їх старожитності мають безперечно слов'янське походження впевнені Г.Б. Федоров, Л.Л. Польовий, І.А. Рафалович, П.П. Бирня та В.М. Негруша.

Осторонь стоїть вчений В. Спіней, який намагається залучити до вирішення питання всю сукупність історико-археологічних джерел. Близькою В. Спінею виявилася точка зору І.Г. Хинку, відповідно до якої уличі розміщалися на півночі Пруто-Дністров'я між Реутом і Дністром, а тиверці займали іншу частину Молдови [38].

Отже, у підсумку слід зазначити, що більшість українських, російських та молдавських дослідників

дотримуються думки, згідно з якою плем'я уличів за своїм походженням було безумовно слов'янським.

У меншості залишаються вчені, які вважають, що уличі були племенем іранським за своїм походженням (І.П. Русанова). Або ж вбачають у них нащадків болгарського племені кутригурів, тобто вважають, що уличі мають тюркське походження (М.І. Артамонов). Румунські ж історики, у більшості своїй, заперечуючи слов'янську приналежність уличів і тиверців, дотримуються думки, що названі племена мали фракійське походження (А. Болдур та ін).

Показово, що прихильниками слов'янської приналежності уличів виступає вже кілька поколінь дослідників, безпосередньо зайнятих польовими розкопками (Д.Т. Березовець, В.П. Петров, П.І. Хавлюк, І.А. Рафалович, А.Т. Сміленко, В.В. Седов, О.М. Приходнюк, В.О. Петрашенко та інші). Тому, автору статті видається більш переконливою позиція вітчизняних дослідників – прибічників слов'янського походження уличів. Оскільки згадані автори свою аргументацію підкріплюють археологічними знахідками (ремісничі вироби, знаряддя праці, кераміка, прикраси, форма й конструкція житла та господарчих будівель), які датуються VII-X століттям і були виявлені на поселеннях і городищах Дніпро-Бузького межиріччя. Однак у 50-80-ті роки ХХ ст. дослідники більше звертали увагу на спільність слов'янських старожитностей, вирізняючи обширні археологічні культури, які охоплювали цілий ряд племен (Роменська, Боршевська, Лука-Райковецька). На сьогоднішній день для вирішення дискусійної проблеми, необхідно зосередити увагу на вивченні локальних варіантів цих культур, які відповідають кожному з літописних племен. Зокрема, активізувати археологічні дослідження старожитностей уличів, особливо у районі Степового Побужжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров Г.Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии // КСИИМК. – 1954. – № 56. – С. 12.
2. Татищев В.Н. История Российская. – Т. II. – М.: АСТ, 2005. — С. 15-16.
3. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т. I-V. – М.: Наука, 1989. – С. 263-267; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. I,II. – М.: АСТ, 2001. – С. 90; Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч. I. – Одесса, 1879. – С. 100-111; Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. – СПб., 1892. – С. 22-24; Барсов Н.П. Очерки исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – С. 70; Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.
4. Шахматов А.А. Указ. соч. – С. 6-14.
5. Срезневский И.И. Чтения о древних русских летописях // Записки Императорской Академии наук. – Т. II. – СПб., 1862. – С. 24-32; Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 139-140; Спицын А.А. Русская историческая география // ЖМНП. – Пг., 1917. – С. 18.
6. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – Киевский университет, 1884. – С. 14-32; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – К., 1885. – С. 17-32; Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 22; Багалій Д.І. Нарис історії України. – К.: Час, 1994. – С. 80-82.
7. Державин Н.С. Славяне в древности. – М.: изд-во АН СССР, 1945. – С. 13-25; Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 163-167; Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – С. 41-42; Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М. – Л.: изд-во АН СССР, 1945. – С. 36; Мавродин В.В. Древняя Русь. – Москва, 1946. – С. 46-50.
8. Рыбаков Б.А. Уличи (Историко-географические заметки) // КСИИМК, 35. – 1950. – С. 11-12.
9. Там само. – С. 17.
10. Березовець Д.Т. Поселения уличей на р. Тясмине. – МИА. – № 108. – 1963. – С. 146.
11. Там само. – С. 200-208.
12. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М. – Л., 1966. – С. 271.
13. Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 92-99; Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – С. 249-250.

14. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л., 1974. – С. 210.
15. Гончаров В.К. Лука-Райковецкая // МИА. – № 108. – 1963. – С. 314; Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Материальная культура ранних славян в Карпато-Дунайских землях (VI-IX вв. н.э.) // Славяне и Русь (Сборник статей к 60-летию академика Б.А. Рыбакова). – М.: Наука, 1968. – С. 205-207.
16. Седов В.В. Восточные славяне в VI-VIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 132.
17. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 174-175.
18. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 64.
19. Таланин В.И. У истоков Руси: Очерки истории IX-XI вв. – Запорожье, 2001. – С. 32-34.
20. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. – № 108. – 1963. – С. 350.
21. Хавлюк П.И. Древньоруські городища на Південному Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 170-171.
22. Седов В.В. Указ. соч. – С. 132.
23. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 92-122.
24. Тельнов Н., Степанов В., Русев Н., Рабинович Р.И. ... разошлись славяне по земле. – Кишинев: ВАШ, 2002. – С. 36-39.
25. Иловайский Д.И. Разыскания о начале Руси. – М., 1882. – С. 285-288.
26. Веселовский А.Н. Из истории древних германских и славянских передвижений // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – Т. V. – СПб., 1900. – С. 2-34.
27. Там само. – С. 16-20.
28. Артамонов М.И. Этническая принадлежность и историческое значение на Пастирската культура // Археология. – Т. III. – 1969. – С. 7-8.
29. Приходнюк О. Археологічні пам'ятки V-VII ст. порубіжжя українського степу і лісостепу (критичні зауваги до етнокультурної інтерпретації пенківської культури) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. – Т. I. – С. 52.
30. Седов В.В. Указ соч. – С. 24.
31. Приходнюк О. Вказ. праця. – С. 53-54.
32. Русанова И.П. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья // Славяне и Русь (На материалах восточнославянских племен и Древней Руси). – К.: Наукова думка, 1979. – С. 150.
33. Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М.: Наука, 1976. – С. 93.
34. Приходнюк О. Вказ. праця. – С. 52.
35. Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя): Дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2006. – С. 162.
36. Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в історіографії другої половини XX сторіччя // Південний архів (історичні науки). – Вип. 15. – Херсон: ХДПУ, 2004. – С. 40.
37. Хынку И.Г. К вопросу о расселении тиверцев и уличей в Поднестровье // Юго-Восточная Европа в средние века. – Вып. 1. – Кишинев, 1972. – С. 160.
38. Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в історіографії другої половини XX сторіччя. – С. 39-40.